

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ

Tabula Imperii Romani. Μια μεθοδολογική προσέγγιση στη ρωμαϊκή Πελοπόννησο

ABSTRACT. With its great *coloniae*, the Peloponnese was one of the most important regions of Greece in the Roman period. The *Tabula Imperii Romani* programme of the Academy of Athens aims to collect the archaeological, historical, and topographical data of Roman Greece. This paper summarizes the programme's scope, methodology, observations, and first results. It discusses research and methodological issues for the Peloponnese, which also apply to the entire programme. Particular importance is given to Achaia, Laconia, and Arcadia through selected findings, which reflect the diversity of the Roman Peloponnese.

Ο χάρτης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας

Το *Tabula Imperii Romani* (*TIR*) είναι από τα παλαιότερα διεθνή προγράμματα που εδώ και σχεδόν έναν αιώνα συνδιάζουν ιστορικά, αρχαιολογικά και τοπογραφικά δεδομένα. Ο σκοπός και το περιεχόμενό του, ωστόσο, μεταβάλλονται διαρκώς τα τελευταία χρόνια ανάλογα με την περιοχή που παρουσιάζεται σε κάθε τεύχος και τη χώρα έκδοσής του. Οι ψηφιακές τεχνολογίες και εφαρμογές έχουν επίσης φέρει έναν νέο τρόπο προσέγγισης των ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να αποσαφηνίσει τις βασικές αρχές του *TIR* τόσο σε διεθνές όσο και σε τοπικό επίπεδο μέσα από δύο βασικές ενότητες. Στην πρώτη θα γίνει μια σύντομη αναφορά στο πρόγραμμα *TIR* όπου και καθορίζονται οι στόχοι του. Στη δεύτερη ενότητα θα παρουσιαστούν τα ερευνητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της μέχρι τώρα έρευνας για την Πελοπόννησο, που αφορούν ουσιαστικά στην ίδια την ταυτότητα του προγράμματος. Βασικός στόχος του άρθρου είναι η προβολή στην ευρύτερη επιστημονική κοινότητα ενός σημαντικού προγράμματος για μια ιστορική περίοδο που διήρκεσε πάνω από επτά αιώνες στον ελλαδικό χώρο.

Η ιστορία ενός διεθνούς προγράμματος

Το 1928 ο Ο. G. S. Crawford, αρχαιολόγος της εθνικής υπηρεσίας χαρτογράφησης της Μεγάλης Βρετανίας (Ordnance Survey) πρότεινε σε ομιλία του στο πανεπιστήμιο του Cambridge τη δημιουργία χάρτη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹. Η ομιλία του Crawford πραγματοποιήθηκε σε συνέδριο της Διεθνούς Γεωγραφικής Ένωσης, της οποίας τα μέλη υποδέχθηκαν την ιδέα δημιουργίας ενός τέτοιου χάρτη με μεγάλο ενθουσιασμό και άμεσα δημιουργήθηκε το πρόγραμμα *TIR*. Υπεύθυνη για το πρόγραμμα ήταν η εθνική υπηρεσία χαρτογράφησης της Μεγάλης Βρετανίας σε συνεργασία με τη Διεθνή Γεωγραφική Ένωση. Οι επιπτώσεις όμως του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν δυσβάσταχτες για πολλές διοικητικές δομές της Μεγάλης Βρετανίας και έπειτα από πολλές περιπέτειες το πρόγραμμα ανέλαβε να το συνεχίσει από το 1957 και μετά η Διεθνής Ένωση Ακαδημιών². Η υλοποίηση της αρχικής ιδέας του Crawford ήταν να χωριστούν οι περιοχές στις οποίες έφτασε η ρωμαϊκή αυτοκρατορία στη μέγιστη ακμή της σε 56 φύλλα χάρτη κλίμακας 1:1.000.000 το κάθε ένα, στα πρότυπα του χάρτη International Map of the World (εικ. 1)³. Στους χάρτες αυτούς θα τοποθετούνταν όλα τα μνημεία της ρωμαϊκής περιόδου. Με την πάροδο των χρόνων, πέρα από την αρχική απεικόνιση θέσεων στο χάρτη, προστέθηκε και ο κατάλογος των θέσεων αυτών, που παρουσιάζονται πλέον ως λήμματα σε αλφαβητική σειρά. Μετά και από αυτές τις αλλαγές το *TIR* αποτελεί μια πολυσύνθετη γεωγραφική, αρχαιολογική και ιστορική

¹ Gardiner 1973, 107.

² Rivet 1984, 200.

³ Gardiner 1973, 107.

μελέτη, που ερευνά την ρωμαϊκή παρουσία και δραστηριότητα ανά φύλλο χάρτη, περιοχή και ουσιαστικά ανά σύγχρονο κράτος. Η απόδοση της έρευνας γίνεται τόσο σε χάρτες όσο και σε κατάλογο λημμάτων (*index*).

Στην εικ. 1 διακρίνονται όλοι οι χάρτες του προγράμματος, και η πρόοδος που είχε σημειωθεί μέχρι και το 1984. Περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπως η Δυτική και Βόρεια Ευρώπη, η Μεσόγειος, η Βόρεια Αφρική και Μέση Ανατολή χωρίζονται σε διαφορετικά φύλλα και κάθε ένα παίρνει εκτός από τις συντεταγμένες του και την ονομασία της μεγαλύτερης πόλης που συμπεριλαμβάνεται σε αυτό. Για παράδειγμα, το τεύχος των Νήσων του Αιγαίου φέρει τις συνταγμένες J-35 και ο χάρτης φέρει την ονομασία «Σμύρνη»⁴ ενώ το τεύχος της Ηπείρου έχει συνταγμένες J-34 και την ονομασία «Αθήνα»⁵. Για τον λόγο αυτό, οι τίτλοι των τευχών είναι ιδιαίτερα μακροσκελείς και ενίοτε παραπλανητικοί για τους μη γνωρίζοντες το αντικείμενο της έρευνας. Βεβαίως, ένας χάρτης τέτοιας κλίμακας δεν ήταν αρκετός και πλέον χρησιμοποιούνται και άλλοι, μεγαλύτερης κλίμακας με περισσότερες λεπτομέρειες. Μπορεί να φανταστεί κανείς πόσα σημεία θα πρέπει να μπου στην Πελοπόννησο. Στο παράδειγμα του χάρτη της κοιλάδας του Κωκυτού στη Θεσπρωτία (εικ. 2), η κλίμακα είναι 1:50.000 και ο χάρτης συνοδεύεται από τα αντίστοιχα σύμβολα και την επεξήγησή τους. Σε χάρτη κλίμακας 1:1.000.000 η κοιλάδα αυτή δεν θα ήταν μεγαλύτερη από μια κουκίδα.

Σε κάθε χώρα υπεύθυνη για το πρόγραμμα είναι η Ακαδημία της. Αυτό δίνει ορισμένες φορές μια μεγαλύτερη ελευθερία στους συντελεστές της κάθε έκδοσης να συμπεριλάβουν ενότητες που υπερβαίνουν τους στόχους του προγράμματος. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το τεύχος της Φιλιππούπολης⁶, που παρουσιάζει ολόκληρη σχεδόν την έκταση της Βουλγαρίας και για το οποίο συνεργάστηκαν 50 ειδικοί, που ενσωμάτωσαν στο βιβλίο ένα τεράστιο πλήθος πληροφοριών (εικόνες, DVD κ.ά.). Επίσης, υπάρχουν πλέον παράλληλα προγράμματα, που σκοπό έχουν να αναδείξουν μέσω των ψηφιακών τεχνολογιών τις δυνατότητες αυτού του προγράμματος πέρα από την τοποθέτηση θέσεων σε ένα χάρτη που συνοδεύεται από το σχετικό λήμμα. Το σημαντικότερο από αυτά τα προγράμματα είναι η ψηφιακή πλατφόρμα *TIR-FOR*⁷, που παρουσιάζει μέσω ενός διαδραστικού χάρτη τις περιοχές και πόλεις που άλλοτε ανήκαν στους Ρωμαίους. Προς το παρόν μόνο η Καταλονία στην Ισπανία και τα περίχωρα της Ρώμης προβάλλονται με μεγάλη λεπτομέρεια στην ιστοσελίδα του προγράμματος.

Στην Ελλάδα το πρόγραμμα ξεκίνησε το 1972 και εποπτεύεται από το Κέντρο Ερεύνες της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Αθηνών. Υπεύθυνός του είναι ο ακαδημαϊκός και γενικός γραμματέας της Ακαδημίας Βασίλειος Πετράκος. Από την Ακαδημία Αθηνών έχουν εκδοθεί τα τεύχη των Φιλίππων⁸, των Νήσων του Αιγαίου⁹, της Ηπείρου¹⁰, της κεντρικής Ελλάδας¹¹, της Αττικής¹² και της Βοιωτίας¹³. Η Μακεδονία και η Θεσσαλία βρίσκονται στο στάδιο της συγγραφής από τους Παύλο Καρβώνη και Γεώργιο Ζάχο αντίστοιχα, ενώ ο συγγραφέας του παρόντος άρθρου προετοιμάζει την περιοχή της Πελοποννήσου. Μια ποιοτική διαφορά του ελληνικού προγράμματος είναι ότι ουσιαστικά ενσωματώνει και ένα αρχαιότερο του *TIR* πρόγραμμα, το *Forma Orbis Romani* (*FOR*), το οποίο έχει καθαρά αρχαιολογικό προσανατολισμό και επικεντρώνεται στις μεγάλες ρωμαϊκές πόλεις¹⁴.

***Tabula Imperii Romani* και Πελοπόννησος**

Το τεύχος της Πελοποννήσου, που βρίσκεται στο στάδιο συλλογής των αρχαιολογικών και τοπογραφικών δεδομένων, θα περιέχει επίσης τα νησιά του Αργοσαρωνικού, εκτός της Σαλαμίνας¹⁵, τα Κύθηρα και τη Μεγαρίδα. Η τελευταία δεν έχει συμπεριληφθεί σε άλλα τεύχη και ως ανεξάρτητη περιοχή θα παρουσιαστεί στο τεύχος της Πελοποννήσου. Από την αρχαιότητα υπήρχαν άλλωστε κάποια κοινά πολιτιστικά στοιχεία μεταξύ των Μεγαρέων και των Πελοποννησίων. Δεν πρέπει να λησμονεί κανείς την υποτιθέμενη δωρική καταγωγή των Μεγαρέων κατά την περίοδο εισβολών στην Αττική την εποχή του Κόδρου, μυθικού βασιλιά της Αθήνας¹⁶, ή

⁴ Karvonis – Mikedaki 2012.

⁵ Antoniadis 2016.

⁶ Ivanov 2012, 11.

⁷ <https://tir-for.iec.cat>.

⁸ Avraméa 1993.

⁹ Karvonis – Mikedaki 2012.

¹⁰ Antoniadis 2016.

¹¹ Zachos 2016.

¹² Karvonis 2016.

¹³ Mikedaki 2019.

¹⁴ Ζακυθινός 1972, 312.

¹⁵ Karvonis 2016, 217-219.

¹⁶ Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, 84-87.

αργότερα τη στάση τους εναντίον των Αθηναίων επί Κλεομένη Α' ¹⁷. Τα γεγονότα του Πελοποννησιακού Πολέμου και οι επιδρομές των Αθηναίων εναντίον των Μεγαρέων φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις παλαιότερες μυθολογικές παραδόσεις ¹⁸. Οι σχέσεις τους βεβαίως με τους Κορινθίους δεν ήταν πάντα ιδιαίτερα καλές εξαιτίας των κοινών συνόρων βορείως του Ισθμού.

Αναφορικά με τη μεθοδολογία και την παρουσίαση της έρευνας, ακολουθείται η παράδοση των προηγούμενων τευχών της Ακαδημίας Αθηνών και κυρίως αυτών που δημοσιεύτηκαν το 2016 ¹⁹. Για παράδειγμα, ενώ το κείμενο είναι στην αγγλική γλώσσα τα τοπωνύμια είναι γραμμένα και στα ελληνικά. Επίσης, αναγράφονται και παλαιότερα τοπωνύμια μιας θέσης πέρα από το αρχαίο (αν είναι γνωστό) και το πιο πρόσφατο. Αυτό συμβαίνει διότι σε πολλές περιπτώσεις η ίδια θέση, συνήθως ένα χωριό, έχει πάνω από δύο ή και τρεις ονομασίες κατά τη μακράιων ιστορία του ²⁰. Με τον τρόπο αυτόν επιτυγχάνεται μια σύνδεση του τόπου με την ιστορία του. Ενώ λοιπόν θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η *TIR* αποτελεί φαινομενικά έναν απλό κατάλογο θέσεων, στην πραγματικότητα υπάρχουν πολλές αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν ως προς την παρουσίαση των θέσεων αυτών. Μια πρώτη απόφαση σχετίζεται με τη γεωγραφική και διοικητική κατανομή τους. Η κατανομή αυτή είναι σημαντική γιατί έτσι ορίζονται και οι χάρτες για κάθε περιοχή. Για την Ήπειρο, για παράδειγμα, επελέγησαν τα πολιτιστικά όρια των μεγάλων εθνών κατά το τέλος της κλασικής περιόδου ²¹, πριν δηλαδή τη μεγάλη επέλαση και επικράτηση των Μολοσσών στις περιοχές που όριζαν οι Θεσπρωτοί, οι Μολοσσοί, οι Κασσωπαίοι αλλά και οι Αμβρακιώτες, παλαιοί άποικοι των Κορινθίων. Αντίθετα, στην Αττική χρησιμοποιήθηκαν πρωταρχικά τα σύγχρονα όρια των δήμων εφόσον δεν μπορούσαν όλοι οι αρχαίοι δήμοι να καθοριστούν με σαφήνεια ²².

Για την Πελοπόννησο, που η έκτασή της είναι τουλάχιστον τέσσερις φορές μεγαλύτερη από αυτήν της Αττικής ²³, έχει γίνει προσπάθεια να οριστούν οι περιοχές με βάση τα αρχαία όρια κατοίκησης των μεγάλων εθνών και φυλών. Για παράδειγμα, οι Αρκαδείς κατοικούσαν σε μια περιοχή με διαφορετικά όρια από αυτά του σημερινού νομού ή αλλιώς Περιφερειακής Ενότητας Αρκαδίας. Για τον λόγο αυτόν, η περιοχή της Αζανίας και τα Καλάβρυτα (αρχαία Κυναιθή) θα συμπεριληφθούν στην Αρκαδία και όχι στην Αχαΐα όπου ανήκουν σήμερα. Τα όρια μεταξύ Κορινθίας και Μεγαρίδας μπορούν επίσης να καθοριστούν με σχετική ασφάλεια στα Γεράνεια Όρη. Αυτό μπορεί να γίνει και στις υπόλοιπες περιοχές. Ζητήματα μικρά ή μεγάλα υπάρχουν ωστόσο πολλά, όπως, για παράδειγμα, το πώς θα αποδοθεί στο χάρτη και σε ποια περιοχή η έξοδος των αρχαίων Αρκαδών στη θάλασσα.

Μια ιδιαίτερα σημαντική απόφαση αφορά και τα χρονικά όρια του προγράμματος. Ενώ η *TIR* είναι φαινομενικά ο χάρτης της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων, στην πραγματικότητα η έρευνα ξεκινά με την κατάκτηση της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή δημοκρατία, που, όπως είναι γνωστό, πραγματοποιήθηκε σταδιακά. Η έρευνα για την Μακεδονία, για παράδειγμα, ξεκινά με τη μάχη της Πύδνας, δηλαδή τον Ιούνιο του 168 π.Χ., ενώ το τεύχος της Ηπείρου ξεκινά λίγους μήνες αργότερα, το 167 π.Χ., όταν οι λεγεωνάριοι του Αιμίλιου Παύλου κατάρτησαν, κατά τον Πολύβιο ²⁴, 70 οικισμούς και εξαδραπόδισαν 150.000 Ηπειρώτες. Στην περίπτωση της Πελοποννήσου, η καταστροφή της Κορίνθου από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ. αποτελεί μια ασφαλή αφετηρία για τη μελέτη της ρωμαϊκής Πελοποννήσου ²⁵.

Σε ποιά ιστορική περίοδο ολοκληρώνεται η έρευνα του προγράμματος; Ως απάντηση, έχει πολύ ενδιαφέρον η ιστορία πίσω από τη συμφωνία που υπεγράφη μεταξύ της Ακαδημίας Αθηνών και της Διεθνούς Ένωσης Ακαδημιών το 1972, προκειμένου να ξεκινήσει το πρόγραμμα και στην Ελλάδα. Όπως μας πληροφορεί ο ακαδημαϊκός Διονύσιος Ζακυθινός, ακόμα και για αυτόν το λόγο φαίνεται να έγιναν σοβαρές διαπραγματεύσεις μεταξύ της Ελλάδας και των ξένων ²⁶. Ενώ οι δυτικές χώρες είχαν ως όριο την πτώση της Δυτικής Αυτοκρατορίας το 476 μ.Χ., η ελληνική πλευρά ζήτησε ως κατώτατο όριο το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού, δηλαδή το 565 μ.Χ. Μπορεί το όριο αυτό να ξενίζει κάποιους, που θεωρούν, βάσει της ιστορικής έρευνας, την περίοδο αυτή καθαρά βυζαντινή, ωστόσο η αρχαιολογική με την ιστορική έρευνα δεν ταυτίζονται πάντα ²⁷. Για παράδειγμα, τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού στην Ήπειρο μαρτυρούν ότι υπήρχαν αρκετοί οικισμοί, ιδιαίτερα στην κοιλάδα του Κωκυτού, σε συνεχή κατοίκηση από την κλασική περίοδο μέχρι και τα τέλη

¹⁷ Ηρόδοτος 5.74.

¹⁸ Θουκυδίδης 2.31.

¹⁹ Antoniadis 2016, 11-12. Karvonis 2016, 9-10.

²⁰ Πίκουλας 2001.

²¹ Antoniadis 2016, 11.

²² Karvonis 2016, 9.

²³ Η περιοχή της Πελοποννήσου βάσει των σύγχρονων διοικητικών δομών χωρίζεται σε δύο περιφέρειες, της Πελοποννήσου, με έδρα την Τρίπολη, και της Δυτικής Ελλάδας, με έδρα την Πάτρα.

²⁴ Πολύβιος 30.15.

²⁵ Δίων Κάσσιος 21.70.

²⁶ Ζακυθινός 1972, 312, 314-315.

²⁷ Snodgrass 1987, 36-66.

του 5ου αιώνα ή και τις αρχές του 6ου σε κάποιες περιπτώσεις²⁸. Οπότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι και στην Πελοπόννησο η χρονολόγηση των αρχαιολογικών ευρημάτων και όχι απαραίτητα η ερμηνεία των ιστορικών πηγών θα δώσει την απάντηση σε αυτό το ζήτημα. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι τα παλαιοχριστιανικά μνημεία δεν καταγράφονται στο *TIR*, εκτός και αν κάνουν χρήση πρότερων κατασκευών, γιατί αποτελούν πεδίο έρευνας ενός άλλου προγράμματος, του *Tabula Imperii Byzantini*.

Σε σχέση με τη μέχρι τώρα έρευνα για τη ρωμαϊκή Πελοπόννησο, αυτό που ξεχωρίζει είναι μια ποιοτική διαφορά μεταξύ διαφορετικών περιοχών της, η οποία δεν έχει απαραίτητα να κάνει με την ποσότητα των αρχαιολογικών δεδομένων. Εκτός από τις μεγάλες ανασκαφές των ξένων αρχαιολογικών σχολών, όπως των Αμερικάνων στην αρχαία Κόρινθο²⁹, ή των εθνικών ιδρυμάτων, όπως της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην αρχαία Μεσσήνη³⁰, η σημαντικότερη για την αρχαιολογία περιοχή της ρωμαϊκής Πελοποννήσου είναι η Αχαΐα με κύριους πρωταγωνιστές την Πάτρα με τη Δύμη (Κάτω Αχαΐα) και το Αίγιο. Η σπουδαιότητά της έγκειται χωρίς αμφιβολία στον Αύγουστο και τα μνημεία που άφησε πίσω της η ρωμαϊκή αποικία της Πάτρας. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Υπήρξαν και άλλες πόλεις, όπως η Σπάρτη και το Άργος, που άκμασαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ακόμη πιο σημαντική, ειδικά για τους Έλληνες αρχαιολόγους, είναι οι καταγραφές και εκθέσεις της αρχαιολογικής έρευνας.

Είναι κοινός τόπος ότι το *Αρχαιολογικό Δελτίο* (ΑΔ) από την πρώτη έκδοσή του το 1885 αποτελεί όχι μόνο την καρδιά της ελληνικής αρχαιολογίας αλλά και μια αστείρευτη πηγή γνώσης για πολλές γενεές ερευνητών. Χωρίς το *Δελτίο*, τα Χρονικά και τις Μελέτες που συμπεριλαμβάνονται σε αυτό, αλλά και τις εκθέσεις των Εφορειών Αρχαιοτήτων, οι ερευνητές, κυρίως αυτοί που ασχολούνται με τις συνθέσεις διαφορετικών περιοχών αλλά και περιόδων, θα βρίσκονταν στο απόλυτο σκοτάδι. Η σπουδαιότητα της ρωμαϊκής Αχαΐας έγκειται στις εκθέσεις των αρχαιολόγων της. Σε περιόδους για τις οποίες ο όρος «άναρχη δόμηση» είναι ανεπαρκής για να περιγράψει τη θλιβερή πραγματικότητα, όπως, για παράδειγμα, η δεκαετία του 1970 και οι αρχές της δεκαετίας του 1980, υπήρξαν νέοι αρχαιολόγοι, όπως η Ιφιγένεια Δεκουλάκου³¹, η Πηνελόπη Αγαλλοπούλου³², ο Ιωάννης Παπαποστόλου³³ και ο Μιχάλης Πετρόπουλος³⁴, μεταξύ πολλών άλλων, οι οποίοι σε λεπτομερείς εκθέσεις κατέγραψαν έναν ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό ευρημάτων και κτηριακών εγκαταστάσεων στην Πάτρα, την Κάτω Αχαΐα (Δύμη) αλλά και το Αίγιο. Τα αρχαιολογικά δεδομένα που κατέγραψαν οι ανασκαφείς των θέσεων αυτών επέτρεψαν στη συνέχεια σε ερευνητικά κέντρα, όπως, κυρίως, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τη δημοσίευση μεγάλου αριθμού μελετών για την ιστορία και την αρχαιολογία της περιοχής κατά τη ρωμαϊκή περίοδο³⁵, κάτι που δεν συνέβη για άλλες περιοχές της Πελοποννήσου³⁶. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει πολύ σημαντικές προσπάθειες και από άλλες Εφορείες Αρχαιοτήτων για την καταγραφή και μελέτη της ρωμαϊκής περιόδου³⁷.

***TIR* Πελοπόννησος: Μια έρευνα εν εξελίξει**

Η έρευνα για τη ρωμαϊκή Πελοπόννησο συνεχίζεται και στο μέλλον θα παρουσιαστούν συνολικά τα συμπεράσματα που δεν συμπεριλαμβάνονται στα τεύχη της *TIR* εξαιτίας της φύσης του προγράμματος. Μεγάλο ενδιαφέρον στην Αχαΐα και κυρίως στην Πάτρα, τη Δύμη και το Αίγιο παρουσιάζουν οι ιδιωτικές κατοικίες. Όπως μπορεί να δει κανείς στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, πολλές από τις οικίες αυτές χρονολογούνται κυρίως από την κεραμική τους τον 2ο αιώνα μ.Χ. Αυτό βέβαια αφήνει ανοικτά κάποια ερωτήματα αναφορικά με την αρχιτεκτονική αυτών των κατοικιών. Μολονότι τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια γενικότερη μετατόπιση του ενδιαφέροντος στην ύπαιθρο, στα κτηματολόγια και στις αγροικίες της ρωμαϊκής περιόδου³⁸, αξίζει να δει κανείς την ανάπτυξη των ιδιωτικών κατοικιών στον πολεοδομικό ιστό αλλά και το συσχετισμό τους με τα διάφορα δημόσια κτίρια. Θα μπορούσε επίσης να αναλυθεί η σχέση μεταξύ αυτών που κατοικούν στην πόλη της Πάτρας και αυτών που εκμεταλλεύονται την ύπαιθρο.

²⁸ Forsén κ.ά. 2011, 73-122. Antoniadis 2016, 62-64. Antoniadis 2019.

²⁹ Williams – Bookidis 2003.

³⁰ Θέμελης 2007. Θέμελης 2014.

³¹ Δεκουλάκου 1975. Δεκουλάκου 1976.

³² Αγαλλοπούλου 1973-1974.

³³ Παπαποστόλου 1977. Παπαποστόλου 1978. Παπαποστόλου 1979. Παπαποστόλου 1981.

³⁴ Πετρόπουλος 1984. Πετρόπουλος 1988, 151-152. Πετρόπουλος 1990, 135-137.

³⁵ Rizakis 1995. Rizakis 1998. Rizakis 2008.

³⁶ Πετρόπουλος 2013, 288, υποσημ. 4. Εξαιρεση αποτελούν οι μελέτες προσωπογραφίας και ονομαστικής για τη ρωμαϊκή Ηλεία και Ολυμπία: Ζουμπάκι 2001. Ζουμπάκι 2005.

³⁷ Βλαχόπουλος 2012.

³⁸ Rizakis 201, 21-34.

Η Πελοπόννησος, βεβαίως, δεν περιορίζεται μόνο στην Αχαΐα. Η ρωμαϊκή περίοδος αποτελεί μια από τις σημαντικότερες περιόδους για το νησί του Πέλοπα και η έρευνα εμπλουτίζεται διαρκώς με ποικίλους τρόπους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα υστερορωμαϊκά λουτρά που αποκαλυφθήκαν στο Σκουτάρι Μάνης ύστερα από εργασίες συντήρησης και στερέωσης του βυζαντινού ναού της Αγίας Βαρβάρας³⁹. Επίσης, νότια του Γερολιμένα, στον συνοικισμό Κυπάρισσος και στην παραλία Αλμυρού, βρίσκεται η αρχαία Καινήπολις (εικ. 3)⁴⁰ με σημαντικότερη παρουσία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, σε ένα χώρο φυσικού και πολιτιστικού κάλλους. Τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές και σημαντικές ρωμαϊκές επιγραφές έχουν έρθει στο φως⁴¹, με τον αρχαίο παράλιο οικισμό, όμως, να παραμένει ουσιαστικά ανεξερεύνητος.

Η έκταση της Πελοποννήσου, η τοπογραφία αλλά και η ιστορική σπουδαιότητα κάθε περιοχής, δυσχεραίνουν, λόγω του μεγάλου όγκου των πληροφοριών, την προσπάθεια για μια συνολική μελέτη της ρωμαϊκής περιόδου. Ταυτόχρονα, το γεγονός αυτό αποτελεί πρόκληση για τους ερευνητές να αντιμετωπίσουν ολόκληρο το νησί του Πέλοπα ως μία ενότητα. Αυτό άλλωστε φαίνεται να το είχαν αντιληφθεί πολύ καλά οι περισσότεροι κάτοικοι της Πελοποννήσου από τους Περσικούς Πολέμους μέχρι και τη νεότερη ελληνική ιστορία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

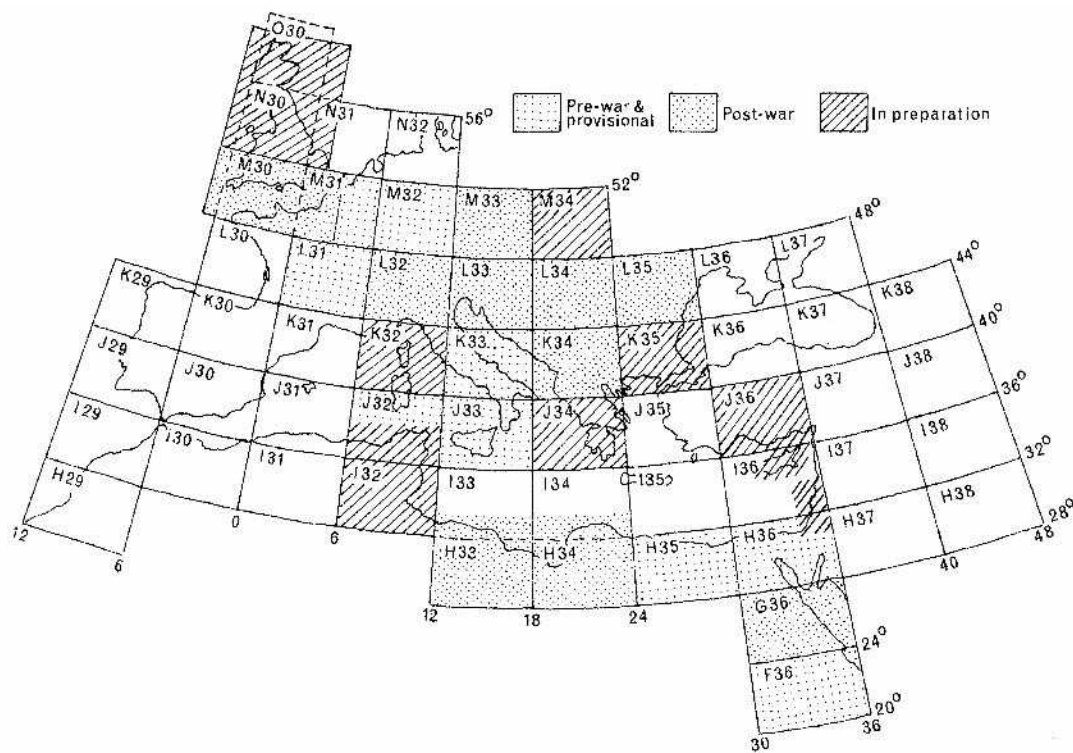
- Αγαλλοπούλου 1973-1974: Π. Αγαλλοπούλου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Β'2, 397-408.
- Antoniadis 2016: V. Antoniadis, *Tabula Imperii Romani: J-34 Athens. Epirus*, Athens 2016.
- Antoniadis 2019: V. Antoniadis, *Tabula Imperii Romani Thesprotia: Mapping the Roman Presence and Activities*, στο: I. Π. Χουλιάρης – Γ. Θ. Πλιάκου (επιμ.), *Θεσπρωτία I. Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, Ιωάννινα 2019, 389-401.
- Ανραμέα 1993: Α. Ανραμέα, *Tabula Imperii Romani: K 35, I Istanbul: Philippi*, avec la collaboration de P. Karanastassi, Athènes 1993.
- Βλαχόπουλος 2012: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.) *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012.
- Δεκουλάκου 1975: I. Δεκουλάκου, Οδός Βύρωνος 1 και Χείλωνος Πατρέως, *ΑΔ* 30 (1975), Β'1, 99-100.
- Δεκουλάκου 1976: I. Δεκουλάκου, Οδός Ερμού 80-82, *ΑΔ* 31 (1976), Β'1, 97-102.
- Δρανδάκης 1958: Ν. Β. Δρανδάκης, Ανασκαφικά έρευνα εν Κυπαρίσσω Μάνης, *ΠΑΕ* 1958, 199-219.
- Δρανδάκης 1960: Ν. Β. Δρανδάκης, Ανασκαφή εν Κυπαρίσσω, *ΠΑΕ* 1960, 233-245.
- Ζακυθηνός 1972: Δ. Α. Ζακυθηνός, Η *Tabula Imperii Romani* και η έρευνα της ιστορίας του ελληνισμού υπό την ρωμαϊκήν κυριαρχίαν, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 47:2 (1972), 311-321.
- Forsén κ.ά. 2011: B. Forsén – J. Forsén – K. Lazari – E. Tikkala, *Catalogue of sites in Central Kokytos Valley*, στο: B. Forsén – E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, Helsinki 2011, 73-122.
- Gardiner 1973: R. A. Gardiner, The international map of the Roman Empire, *The Geographical Journal* 139:1 (1973), 107-111.
- Θέμελης 2003: Π. Θέμελης, *Ηρώες της αρχαίας Μεσσήνης*, Αθήνα 2003.
- Θέμελης 2014: Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 2014.
- Ivanov 2012: R. Ivanov (επιμ.) *Tabula Imperii Romani: K 35/2, Philippopolis*, Sofia 2012.
- Karvoni 2016: P. Karvoni, *Tabula Imperii Romani: J-34 Athens. Attica*, Athens 2016.
- Karvoni – Mikedaki 2012: P. Karvoni – M. Mikedaki, *Tabula Imperii Romani: J-35 Smyrna. Vol. 1, Aegean Islands*, with the collaboration of G. Zachos, Athens 2012.
- Μέξια 2020: Α. Μέξια, Νεότερα στοιχεία για δύο βυζαντινούς ναούς της Μάνης μετά τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2 (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα 2020, 621-631.
- Πάντου κ.ά. 2015: Ε. Πάντου – Μ. Τσούλη – Α. Μέξια, *Αποκατάσταση και ανάδειξη Ιερού Ναού Αγίας Βαρβάρας στο Σκουτάρι Γυθείου, Π.Ε. Λακωνίας*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Σπάρτη 2015.
- Mikedaki 2019: M. Mikedaki, *Tabula Imperii Roman: J-34 Athens, Boeotia*, Athens 2019.
- Παπαποστόλου 1977: I. Α. Παπαποστόλου, Ανασκαφές – Αίγιο, *ΑΔ* 32 (1977), Β'1, 93-94.
- Παπαποστόλου 1978: I. Α. Παπαποστόλου, Αίγιο, *ΑΔ* 33 (1978), Β'1, 99-100.
- Παπαποστόλου 1979: I. Α. Παπαποστόλου, Αίγιο, *ΑΔ* 34 (1979), Β'1, 147-153.
- Παπαποστόλου 1981: I. Α. Παπαποστόλου, Αίγιο, *ΑΔ* 36 (1981), Β'1, 167-171.
- Πετρόπουλος 1980: Μ. Πετρόπουλος, Αίγιο, *ΑΔ* 35 (1980), Β'1, 196.
- Πετρόπουλος 1984: Μ. Πετρόπουλος, Μαμουσιά Αιγιαλείας, *ΑΔ* 39 (1984), Β', 98.

³⁹ Πάντου κ.ά. 2015. Μέξια 2020.

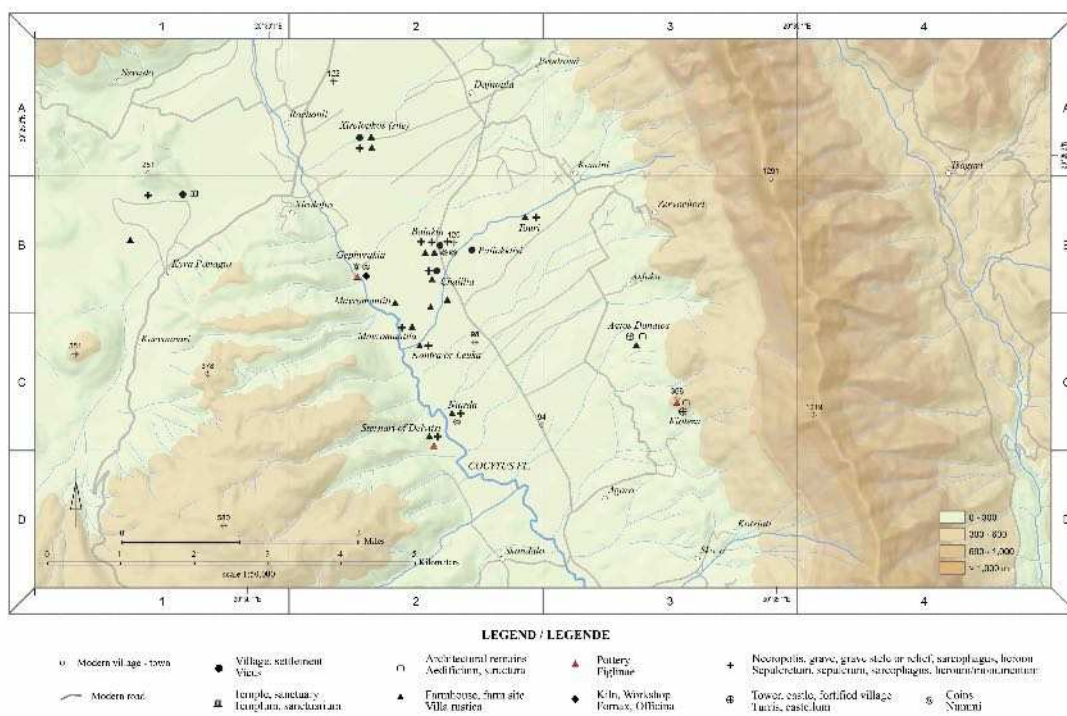
⁴⁰ Πausanias 3.25.9.

⁴¹ Δρανδάκης 1958, 199-219. Δρανδάκης 1960, 233-245.

- Πετρόπουλος 1988: Μ. Πετρόπουλος, Οδός Καρατζά 14 – Βασ. Ρούφου, Οδός Παν. Αναγνωστοπούλου 16Α (περιοχή Αστυνομικά Συνόρων), ΑΔ 43 (1988), Β'1, 151-152.
- Πετρόπουλος 1990: Μ. Πετρόπουλος, Εντοπισμός – Παράδοση αρχαιοτήτων, ΑΔ 45 (1990), Β'1, 135-137.
- Πετρόπουλος 2013: Μ. Πετρόπουλος, Γενική θεώρηση της αγροτικής παραγωγής στην Αρκαδία των ρωμαϊκών χρόνων, στο: Α. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and Market-Oriented Farms in Greece Under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Athens 2013, 286-327.
- Πίκουλας 2001: Γ. Α. Πίκουλας, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου: παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001.
- Rivet 1984: A. L. F. Rivet, The present state of the Tabula Imperii Romani, *JRS* 74 (1984), 200-201.
- Rizakis 1995: A. D. Rizakis, *Achaïe I: Sources textuelles et histoire régionale*, Μελετήματα 20, Athènes 1995.
- Rizakis 1998: A. D. Rizakis, *Achaïe II: La cité de Patras: épigraphie et histoire*, Μελετήματα 25, Athènes 1998.
- Rizakis 2008: A. D. Rizakis, *Achaïe III: Les cités achéennes: épigraphie et histoire*, Μελετήματα 55, Athènes 2008.
- Rizakis 2013: A. D. Rizakis, Rural structures and agrarian strategies in Greece under the Roman Empire, στο: Α. D. Rizakis – I. P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae: Family and Market-Oriented Farms in Greece Under Roman Rule, Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010*, Athens 2013, 21-34.
- Snodgrass 1987: A. M. Snodgrass, *An Archaeology of Greece: The Present State and Future Scope of a Discipline*, London 1987.
- Williams – Bookidis 2003: C. K. Williams II – N. Bookidis, *Corinth, the Centenary 1896-1996*, Princeton 2003.
- Zachos 2016: G. A. Zachos, *Tabula Imperii Roman: J-34 Athens, Achaia, Phthiotis, Malis, Aenis, Oitaia, Doris, Eurytania, East and West Locris, Phokis, Aitolia-Akarnania*, Athens 2016.
- Zoumbaki 2001: S. Zoumbaki, *Elis und Olympia in der Kaiserzeit : Das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage*, Μελετήματα 32, Athen 2001.
- Zoumbaki 2005: S. Zoumbaki, *Prosopographie der Eleer bis zum 1. Jh. v. Chr.*, Μελετήματα 40, Athen 2005.

Εικ. 1. Τα 56 φύλλα του χάρτη του προγράμματος TIR (Rivet 1984, 200, εικ. 1).

Εικ. 2. TIR χάρτης της κοιλάδας του Κωκυτού (Antoniadis 2016, χάρτης 5).

Εικ. 3. Αρχαία Καινίπολις, άποψη του παράλιου οικισμού (φωτ. Β. Αντωνιάδης).